

ARZANI KHESHGI, THE SPIRITUAL FOLLOWER OF SHAH BAHLOL AND HIS STAY IN PATNA, INDIA ON DIRECTIVES ON SHAH BAHLOL, A CRITICAL STUDY

ارزاني خوېشكي د حضرت شاه بهلول رح مريد او بيا د
هغه هند ته لېږل،
يوه تحقيقي او تنقيدي مطالعه ”

Dr. Zia ur Rahman Zia¹

ABSTRACT

This understudy research paper aims to investigate the nature, historical traces, and the spiritual affiliation of Arzani Khashgi, the spiritual follower of Shah Bahlol, the follower of Qadria Qalandria schools of thought. The research is based on a manuscript found in Shah Hussain Tomb, Lahore written in 1072 AH by Sheikh Mahmood alias Muhammad Pir in Persian language. The manuscript is later translated to Urdu by Maulana Said Ahmad in 1922-23. The manuscript argues that Khashgi was the spiritual brother of Hazrat Shah Hussain. The late Shah Hussain on the directives of his Sheikh, Shah Bahlol, has spiritually conveyed to Khashgi to leave for Patna, India to preach Islam. The late Shah Hussain metaphysically (dreams of King Akbar) informed the King Akbar to force Khashgi to leave for India on his spiritual journey. This statement negates the arguments made in Halnama by Ali Muhammad Muhlis, the spiritual follower of Pir Rohan. The discussion made in the

¹ PNS, APP

manuscript is also supported by the malfozat of Shah Ghulam Najaf, the spiritual follower of Heshgi. Other than the manuscript and historical books, the Dewani Heshgi has also been thoroughly investigated for the research to trace his spiritual relations and teachings.

Key words: Shah Bahlol, Haqeeqat ul Fuqra, Halnama, Shah Hussain, and King Akbar

ارزانی خوېشکې د پښتو ادب او تاريخ په هغه خوش قسمته لېکوالو کښې يو دے د چا د ژوند زياتره معلومات چې د زمانې تودو او تندو بادونو لار او سره د خان سره د دوي د علم او روحاني نسبت په برکت وړي نه دي او نن تر ډېره حده په مقابل د دوي د نورو ملگرو د دوي د ژوند حالات او واقعات زمونږ په وړاندې برسېره پراته دي . د بايزيد روښان تحريک هر څو چې د مذهب په جامه کښې رانغښتې د محروميو او فسطائيت خلاف د قوميت پخپل رنگ کښې يو زورور او ځانگړې غږ ؤه چې پکښې د پير روښان د مقلدينو او مريدانو بشمول په زرگونو کسان او د هغوي مخالفين د خپلو سرونو نه تېر شوي دي. بايزيد که هر څو د روحانيت او طريقت په نامه او جامه کښې دغه هلې ځلې ډېرې په منقرد انداز، هنر او زبرکتيا تر سره کولې او د خپل لښکر او سنگر قوي کولو له د پرله پسې زيار سره مخ ؤ خو د خپلې اصل مدعا او ارادو په بابله ئې سوا د مذهب او عرفاني لارو خپلولو نه بله خبره د خپلې نه ده ويسټې او په دغه غږ او هنر د وزيرستان ، اورکزئيو ، خټکو ، پېښور او هشتنغر نه تر قندهار ، غزني او هند د خپل اثر و رسوخ په زياتولو کښې تر څه حده کامياب ښکاري. خو هغه چې د خپلو لويو ارادو تر سره کولو لپاره کومه لاره خپله کړې وه هغه د خطرو او مشکلاتو نه هسې هم خالي نه وه ځکه چې د رياست سره ښکړې وهل په خان د فرهاد توقې کول وې خو د تحريک د ناکامۍ او پخپلو سرونو د خاورو بادولو بل لوي سبب ئې د هغه څه غږ علمي او غږ حقيقي خبرې وې کومې چې د عالمانو او عاميانو دواړو په غوږونو درنې وې او په زړونو خوږې نه لگېدې او هم دغه په اصل کښې د هغه د

ټول تحريك د ناکامی او تباہی سبب گرځېدلي دي . ځکه چې په کومه خاوره او خلقو کښې بايزيد د خپلې خوښې او غږ حقيقي مذهبي او ديني خبرې کولې هغه په هيڅ صورت گټورې نه وې . که دغه خبرې او ادعاگانې بنیاد او جواب نه وې گرځېدلي نو شائد چې نن زمونږ په وړاندې د تاريخ په پاڼو څه نور څه ليک موجود ؤ او هم په دغې وجوهاتو د دوي غليمی او مخالفت ته عالمانو او عالمونو دواړو غاړه کېښوده او د دوي په مخالفت کې تر هرې انتها لاړل .

نن چې هر څه ټيکنالوجی څرگند کړل ، کتابونه چاپ شول او څه د پټېدو او دسترس نه د لرې پاتې کېدو پاتې نه شول نو د اخوند دروېزه او د بايزيد د نورو مخالفينو فتوې او کردار مسلم حېثيت اختيار کړو . د حالنامه پشمول نور متصوفي ، تاريخي او علمي کتابونه هر څه په ډېر واضحه توگه دا هر څه بيانوي او د روښان د علمي او روحاني کمزوريو سره د هغه په اخلاقي توگه د کمزوري کردار نښانې او ثبوتونه اولس ته ورمخې ته کوي چې ورسره د هغه د مخالفينو موقف تقويت مومي . ارزانی خوبشکې چې د پښتو ورومبې صاحب ديوان شاعر دے او په څلورو پينځو ژبو د عبور لرو پشمول د ډېر علم او تحصيل سره صاحب ارشاد هم دے نو په دې حقله د نورو په نسبت ئې په پښتو ادب کې اهميت لارزيات او د قدر وړ دے . د استاد محترم داکټر پروېز مهجور خوبشکې تحقيق تر مخه ارزانی خوبشکې پخپلو اشعارو کې خپله پېژنگلي داسې کوي .

" ارزانی په پښتو ژبه
ده له زړه وکېښ دا شعر
په سربن کې دے ځمند دے
او په خېشکې کې له زېر

دے په خېشکې کې له زېر
د والد نوم ئې برهان دے "

(۱)

يعني دوي ځان په خټه پښتون د والد نوم برهان او د قبېلې نامه خوبشکې او په خوبشکې کې بيا له زېر زئي شاخ څخه يادوي . دلته يوه بله خبره هم د ليک جوگه ده چې د ځمند په زامنو کې د کتاني په اولاد کې هم عزيززئي

او زېرژني پرله پسې په شجرو کښې شته خو د گران استاد خبره پخپل ځائے وژنداره ښکاري .

د پښتو ورومبے صاحب ديوان شاعر چي مونږ ورته ارزاني خوېشکے , د اولياء قصور مصنف ورته شيخ ارزاني عزيز ژبي وائي , په حالنامه کښي د ملا ارزاني او په هند کښي د شاه ارزاني او ديوان شاه ارزاني په نامه شهرت لري او د بهار په پټنه نومي ښار کښي ئي مزار او دربار دے او يوه لويه خانقاه هم لري چي د رشد و هدايت سره د فني تعليم زريعه هم ده او د تحقيق کار او زيار هم کوي . د ارزاني رح پېدائش او کور کلي په بابله د هندوستان يوه لېکواله د نعمت ارزاں په يوه جائزه کښي ليکي .

" آپ کی ولادت پنجاب کے ضلع قصور میں ہوئی۔ آفتاب شریعت حضرت دیوان

شاه ارزانی کا تعلق افغانستان کے قبیلہ خویشگی سے ہے۔ آپ کے کے والد کا نام ملا برهان الدین

ہے جو اپنے وقت کے معروف عالم دین اور صوفی تھے۔ ملا برهان الدین قندھار کے وادی

ارغستان سے ہجرت کر کے قصور آئے تھے " (۲)

زياتره لېکوال په دې خبره متفق دي چي خوېشکي پښتانه د ظهير الدين بابر سره د پښتون بادشاه ابراهيم لودي خلاف مالتر او د لښکر په توگه د افغانستان نه راغلي او د قصور علاقه ورته د جاگير په توگه ورکړې شوې. په دې حقله بهادر شاه ظفر پښتانه د تاريخ په رڼا کښي رقطراز دے .

"د خوېشکو قبيله تر ډېره حده د بابر

سره مربوطه ده . د هندوستان په اخري حمله

کښي د بابر اکثر فوځونه په پښتنو مشتمل

وو او په دوي کښي زياته حصه د خوېشکو وه .

دا خلق د خپل يو سردار سليم خان په مشرۍ

کښي د بابر په مرسته کښي د پاني پت په

جنگ کښي د ابراهيم لودهي سره جنگېدلي

وو. دغه وجه وه چي بابر او د هغه نه پس

د هغه ځوي همايون په دوي ډېر مهربان وو

. د خوېشکو د قبېلي کوم خلق چي د بابر سره

هند ته تلي وو هغه خلق نن ورځ په افغانه

قصوريه مشهور دي او د ستلج په دواړو غاړو اباد دي. د خوېشكو والو ځنې تپې لكه بټك زئي, حسين زئي, شهابن زئي, سلماك او كزلاني د قصور په قبله اباد شوي. دوي ته به ئې د بركلي استوگن وژل او ځنې تپې لكه عزيز زئي, جنوزئي او ابراهيم زئي وغېره د نمر خاته به لور اباد وو او دوي ته به ئې د لركلي استوگن وژل" (۳)

هسي خو د تاريخ كتابونه د خوېشكي پښتنو په ورومبي ځل د قصور علاقې ته د تلو زمانه ۵۳۳ هـ يادوي او وائي چې بيا وروستو بابر بادشاه دغه سيمه دوي ته د خدمات په توگه وركړه. پښتانه او د قصور استوگن بالخصوص دا وائي چې كله هميون د شېر شاه سوري نه ايران ته وتښتېدو او شېر شاه صاحب مسند شو نو چې د قصور خوېشكيان ملاقات له ورغلل نو هغه پښتون د دوي د ملاقات نه په دې سبب انكار وكړو چې تاسو خپل لودهې ورور وژلې دے. بهر حال د ارزاني رح د پيدائش كال په اړه استاد محترم ډاكټر پروېز مهجور خوېشكي د ارزاني كليات په مقدمه كښې وائي

"د روښاني تحريك تاريخي پس منظر مونږ د ارزاني د زوكړې كال د ۱۵۲۶ هـ نه ډېر مخكښې گڼلو ته نه پرېږدي يعنې د روښاني تحريك په رڼا كښې د ده زېرون نېټه مونږ كم نه كم درې كاله وروستو كولي شو ځكه چې كله دے د پير روښان د پيرۍ نه خبر شي او سره د درېو ورونو چې دے پكښې د ټولو نه مشر ښكاري او بيا د اخوند دروېزه بابا د دې الزام تر مخه چې د خېرالبيان په تصنيف كښې د ارزاني لاس وه نو د ده عمر د پينځه دېرش ۳۵ كلونو نه كم نشو ښودلې او زيات نه زيات تر څلوېشتو ۴۰ پورې پرې قياس كوله شو نو د دې قياس په حساب مونږ د ده د زېرون نېټه ۱۵۲۶ - ۳ : ۱۵۲۳ هـ يعنې ۹۲۹ هجري خواوشا گڼلې شو" (۴)

دلته اوس دا خبره مونږ ته رامنځ ته شوه چې كه مونږ د استاد محترم تحقيقي نقطه نظر اومنو نو بيا خو دغه

برنے موقف د ارزانی رح د قصور پیدائش پہ حقلہ درست معلومی پری خکہ چہ بابر یہ ۱۵۲۶ عیسوی یعنی ۹۳۲ ہجری کبھی دا جنگ کئے دے او ارزانی ہم پہ خپلو شعرونو کبھی خان تہ قصوری وائی او پہ قصور کبھی ارزانی پور د قصور ہنار نہ بھر پہ تحصیل چہانیاں کبھی یوہ لویہ قصبہ دہ او پہ دی نوم پہ قصور کبھی یو لوئی سیک ہم شتہ ۔ د ارزانی نوم او تخلص ہم د دغی ارزانی پور نسبت معلومی پری خو دلته د ہند محققین یو بل موقف ہم د دوی د پیدائش پہ بابلہ لری او ہغہ دا دے ۔

" حضرت شاہ ارزانی کی ولادت باسعادت نواح صوبہ کابل افغانستان میں ہوئی۔
تعلیم و تربیت حضرت علامہ جلال الدین سیوطی سے ہوئی۔ تعلیم سے فراغت کے بعد آپ نے اشاعت اسلام کے لیے دنیا بھر کا سفر کیا اور لاکھوں بندگان خدا کو اللہ اور اس کے حبیب صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کا کلمہ پڑھواتے ہوئے دیوار قبہا تک پہنچ گئے اور اللہ کے حضور میں عرض کیا "اے اللہ تیری زمین آخری ہوگی نہیں تو تیرے اور تیرے حبیب صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کا کلمہ اور آگے تک لوگوں کو پڑھواتا، اس کے بعد آپ نے مکہ مکرمہ پہنچ کر فریضہ حج ادا فرمایا۔ فریضہ حج کی ادائیگی کے بعد آپ مدینہ منورہ حاضر ہوئے" (۵)

ما پخبلہ مقالہ د ارزانی خوبشکی د قادریہ قلندریہ نسبت یوہ تحقیقی او تنقیدی جائزہ کبھی پہ دی حقلہ وئیلی وو چہ مونبر سرہ پہ دی ارہ کوم د ستاویزی ثبوت نشتہ او چہ د ہند محققین کومہ خبرہ کوی نو یقینی دہ چہ ہغوی بہ خہ ثبوت او دلیل لری او دا خکہ چہ د ارزانی رح دیوان او مراتہ المحققین پشمول نور تول کتابونہ ، لیکنہ او زیاترہ خلیفہ گان د ارزانی رح پہ ہند کبھی موجود دی ۔ خو تر خو چہ د علامہ جلال الدین سیوطی نہ د درس او تدریس سوال دے نو علامہ سیوطی پہ ۹۱۱ ہجری کبھی د دنیا نہ سترگی پتی کدی دی ۔ پہ دی بابلہ مورخین لیکي ۔

"آپ کی کنیت ابوالفضل، لقب جلال الدین اور نام عبدالرحمان بن الکرمال ابی بکر محمد بن سابق۔۔ الخضر، السیوطی، الشافعی ہے۔ آپ کی ولادت یکم رجب ۸۴۹ھ بروز

اتوار بعد از نماز مغرب ہوئی۔۔۔ شعرانی نے "الطبقات" میں ذکر کیا ہے کہ سیوطی نے ۱۹ جمادی الاول ۹۱۱ھ جمعہ کی رات وفات پائی" (۶)

کہ مونیر د ہند لیکوالو دا برنے او وروسٹے موقف درست تسلیم کرو او تسلیمول پکار ہم دی خُکھہ چہ زمونیر سرہ د جواب او جواز لپارہ پہ دستاویزی شکل کبھی ہیخ نشتہ نو بیا بہ د داکٹر مہجور صاحب د ارزانی رح د زوکری یادہ کرے زمانہ دغہ نہ حسابو او د حضرت ارزانی د پیدائش کال بہ د لیر نہ لیر تر ۸۹۵ ہجری رسول وی او دا خہ دومرہ نا ممکنہ یا نااشنا خبرہ نہ دہ خُکھہ چہ د اولیاء اللہ بالخصوص او د عامو وگرو عمر ونہ پہ دغہ زمانہ کبھی ہم دومرہ زیات وو۔ دا دومرہ بحث، زیار او تحقیق خُکھہ ضروری دے چہ زمونیر پہ ورائندی د ارزانی رح د روحانی نسبت پہ بابلہ یوہ نا اشنا خبرہ رامخی تہ دہ د کومی سپیناوے او خیرنی لہ چہ دا ہر خہ ناگزیر دی۔ یعنی زمونیر لپارہ د ہند محققینو لخوا دا انکشاف د حیرانتیا او تعجب و دے چہ ارزانی رح د حضرت شاہ بھلول رحمتہ اللہ پہ سلسلہ قادریہ قلندریہ کبھی نسبت لرونکے دے۔ خُکھہ چہ د پبستو تول عالمان او محققین صاحبان ارزانی رح د بایزید انصاری پہ خاص الخاص مریدانو کبھی یادوی خود خانقاہ منتظمین او محققینو پشمول خُینی مخطوطی ہم ارزانی خوبشکے د شاہ بھلول زکریائی رحمتہ اللہ علیہ پہ سلسلہ عالیہ قادریہ کبھی مرید یادوی او ہم دا زمونیر نئی موضوع دہ چہ دا دعویٰ خومرہ حقیقت لری او پہ کوم جواز او دلیل دا خبرہ کوی او کہ داسی دہ نو د بایزید انصاری سرہ د ارزانی رح خہ تعلق دے یا خہ راز و نیاز لری یا د مخلص د غیر مخلصہ بیان پہ حالنامہ کبھی سبب خہ دے؟۔ د دی ہر خہ نہ مخکبھی او خپلہ خبرہ مخ پہ ورائندی بوتللو لپارہ ضروری دہ چہ دلته د پنجاب بزرگانو خُخہ د جھنگ سیمی د کوتھا شاہ بھلول اوسیدونکی لوئی ولی او فقیر حضرت شاہ بھلول رحمتہ اللہ علیہ مختصر تعارف ہم ورائندی کرو۔

"حضرت شیخ بھلول مذہب امام اعظم میں بڑے صاحب ریاضت و عبادت اپنے وقت کے شبلی اور جنید تھے۔ مزاج حضرت کا سیاح سفر پسند۔ آپ فرماتے تھے کہ بمہربانی پیر کامل جو نعمت مجھکو عطا ہوئی ہے برکات سفر سے حاصل ہوئی ہے۔ جب حضرت کو اول شوق

الہی ہوا تو اول نجف اشرف میں جا کر مشرف بہ شرف استانہ بوسی روضہ عالیہ حضرت علی المرتضیٰ کرم اللہ وجہ ہوئے اور تادمت دو سال حضرت کے روضہ منورہ کے جاروب کشی بصدق دل کرتے رہے۔ وہاں سے بوقت ترنیش حکم حاضر ہونے کا مزار پر انوار حضرت شاہ کربلا نافذ ہوا۔ حضرت وہاں تین مہینے معتکف رہے اور وہاں سے قبول تمام حاصل کر کے بیت اللہ میں آئے۔ حج ادا کیا۔ بعد تقدم مراسم حج و حرم طواف روضہ منورہ جناب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم روانہ مدینہ شریف ہوئے اور ہزار فوائد مزار روضہ عالیہ امام حسین علیہ السلام اور جناب زین العابدین علیہ رحمت اللہ یوم الدین اور مزار حضرت امام باقر و حضرت جعفر صادق اور جناب سیدۃ النساء خاتون قیامت حضرت بی بی فاطمہ الزہرا اور مقام اصحاب اور ہر ایک سے اجازت یاب ہو کر داخل مدینہ منورہ ہوئے۔ بعد شش ماہ حضرت شاہ نبوت کی طرف سے یہ ارشاد ہوا کہ تم یہاں سے اب بغداد میں واسطے حصول زیارت حضرت مخزن کرامت سید الکوین غوث الثغامن محبوب سبحانی قطب ربانی شیخ عبدالقادر جیلانی جاو چنانچہ حضرت شیخ مدینہ سے روانہ ہو کر بغداد پہنچے اور ایک سال کامل جاروب کشی کی اور وہاں سے زیارت روضہ مقدسہ حضرات امام اعظم شرف یاب ہوئے اور وہاں سے۔۔ حضرت موسیٰ امام کاظم۔۔ پھر باجاءت حضرت غوث اعظم روانہ مشہد ہوئے تب امام انام سے حکم ہوا کہ اب یہاں سے کوہستان کی طرف جاویں (۷)

ہسی خویو نیم محققیق د دوی د وصال کال ۱۰۳۹ ہجری ہم یادوی خو حضرت شاہ بھلول رحمته اللہ علیہ چہ کلہ د شاہ حسین د ملامتیہ ، رندی او مستی پہ حال خبر شی او دہ پسی راشی او مطمئن بیا بیترتہ ستون شی نو د وہ کالہ پس د دنیا نہ پردہ شی ۔ د دوی دنیا نہ د پردہ کی دو حقیقی او مدلل قطعہ دا دہ چہ پہ ہجری حساب ترے ۹۸۳ کال جوربیری

شد بحق واصل از قبول رسول
یافت قرب ابد بحق بھلول (۸)

دغسي څه لیکوال حضرت شاه بهلول رحمته الله علیه د حضرت بري امام رح مريد يادوي خو زما په خيال دا خبره هم نامناسب او بي بنياده ده ځکه چې د شاه لطيف بري امام رح پيدائش په ۱۰۲۶ ه کښي يادېږي کوم چې د حضرت شاه بهلول د وصال نه هم ډېر وروستو پيدا دے. دغسي حضرت بري امام د قادريه سلسلې نه علاوه د شيخ نصير الدين قريشي ملتاني نه هم فيض اغستے نو په دغه حساب حضرت شاه بهلول رح او بيا ارزاني رح ته هم ځينې لیکوالو سهرورديه وئيلې دي. د ارزاني رح د سهرورديه نسبت په بابله يوه بله غلط فهمي هم ځينې لیکوال لري او دا ځکه چې د دې سيمي نه لري او نا خبره لیکوال بايزيد انصاري المعروف پير روشن د خپلو نېکونو او مشرانو لکه د شيخ ابراهيم دانشمند غوندي د شيخ بهاو الدين زکريا په سلسله سهرورديه کښي بيعت گڼي. ځانکه بايزيد خو د چا نه بيعت نه و هغه خوپه زور بازو بغېر د شيخ و مرشد نه دا لاري سر کول غوښتلي او ځکه د طريقت د سوز و گداز په ځاي په نور رياضت سر شو. د دې يوه بله وجه هم کېدې شي هغه دا چې سهرورديه سلسله پخپله د قادريه نه عبارت شوې. دلته اوس د حضرت شاه بهلول رح د طريقت شجره لوستونکو ته وړاندې کوو او بيا به مخکښي څوو چې دغسي خپل مقصد ته رسېدو او د تحقيق لپاره راته لاره سمه شي.

" حضرت محمد مصطفي صلي الله عليه واله وسلم

حضرت علي مرتضي علي كرم الله وجهه

حضرت خواجه حسن بصري قدس الله سره العزيز

حضرت خواجه حبيب عجمي قدس الله سره العزيز

حضرت داود طائي قدس الله سره العزيز

حضرت خواجه معروف کرخي قدس الله سره العزيز

حضرت خواجه سرې سقطي قدس الله سره العزيز

حضرت جنيد بغدادی قدس الله سره العزيز

حضرت عبدالله شبلي قدس الله سره العزيز

حضرت شاه عبدالعزیز یمني قدس الله سره العزيز

حضرت شاه ابوالفرح يوسف طوسي قدس الله سره

العزيز

حضرت شاہ ابوالحسن ہنکاری قدس اللہ سرہ العزیز
حضرت شاہ ابو سعید المبارک مخزومی قدس اللہ سرہ
العزیز
حضرت محبوب سبحانی شیخ عبدالقادر جیلانی قدس اللہ
سرہ العزیز
حضرت شاہ نور الدین قدری قدس اللہ سرہ العزیز
حضرت شاہ عبدالرزاق پاک قدس اللہ سرہ العزیز
حضرت شاہ دادا حیات میر قلندر ملقب سید احمد
باد پاک قدس اللہ سرہ العزیز
حضرت شاہ بہلول بحر دریائی قدس اللہ سرہ
العزیز" (۹)

اوس راخو اصل مدعا لہ چي مختلف محققين او مورخين
د پاکستان او هند دواړه په څه دليل ارزانی رح د حضرت
شاہ بہلول رحمتہ اللہ علیہ مرید یادوي او دا تر کومه حقیقت
لري۔ زما په خیال د هر څه نه اول د ارزانی رح د هغه
کتابونو، مخطوطو او تحریرونو ذکر پکار دے چي په هند
کښي بالعموم او د خانقاه منتظیمینو یا خلیفہ گانو سره
بالخصوص موجود دي او یا ئي لیکلي دي او ورپسې بیا د
خلیف گانو ملفوظات ډېر مهم دي په خاص توگه د چا چي
حضرت ارزانی سره لیده کاته شوي او وخت ئي ور سره تېر
کړے دے۔ د شاعری دیوان او د مراتہ المحققین نه علاوه
کوم نور کتابونه چي د ارزانی رح په هند کښي موجود دي
هغه دا دي۔

" تصوف کے موضوع پر ایک مختصر رسالہ پشتو زبان میں بھی آپ نے لکھا
ہے۔ فارسی زبان میں آپ کے ملفوظات کا ایک مجموعہ بھی ہے اور بزبان پشتو ایک ضخیم
سفرنامہ بھی، اردو زبان میں ایک کتاب، چھار ماہ، کا ذکر اکثر محققین او مورخین کرتے
ہیں۔۔۔۔۔ جو جو کتابیں حالت سیاحت میں تصنیف فرمائی ہیں وہ اس ملک میں مروج ہیں۔
اور جو یہ دو کتابیں ایک دیوان بزبان پشتو دوسرا نسخہ ملفوظات بزبان فارسی، ہندوستان میں

تشریف لاکر تصنیف فرمائیں وہ بہ عنایت الہی کتب خانہ حضرت شاہ غلام نجف صاحب سجادہ نشین درگاہ شاہ ارزانی قدس سرہ میں موجود ہیں" (۱۰)

دغسی د خانقاہ شاہ ارزانی جانشین پروفیسر سید شاہ حسین احمد د پشتو شاعری دیوان او د مراتہ المحققین سرہ د دوی دیوبل کتاب د ،، بسم اللہ تفسیر ،، او ورسرہ د فارسی دیو مختصر دیوان ہم ذکر کوی - دوی لیکی -

"حضرت شاہ ارزانی صاحب تصنیف بزرگ تھے۔ کئی ہزار اشعار پر مشتمل آپ کا پشتو دیوان ہے۔ فارسی میں ایک مختصر دیوان ہے۔ ایک رباعی آپ ملاحظہ فرمائیے

بے محو شدن بحق رسدن نتوان
بے فتر جمال عشق دیدن نتوان
تایک سرموز بستی باقی
از حجام فنا حبرہ کشیدن نتوان" (۱۱)

د خانقاہ منتظمینو او محققینو د ورناندی کرې شوې د طریقت شجرې نہ علاوه نور ډېر لیکوال او متصوفین ہم دوی د حضرت شاہ بھلول مرید یادوی چې د ثبوت لپارہ ترې دلته خو اقتباسہ رانقل کوو۔ د تحقیقات چشتی مصنف پہ یو حکایت کسبی لیکی ۔"

ایک شخص حضرت شیخ ارزانی نام حضرت حسین کا پیر بھائی تھا۔ وہ ایک روز امتحانا آپ کی خدمت میں تشریف ارزانی فرما کے کہنے لگے کہ اے حضرت میں چاہتا ہوں کہ تم اور ہم فی مابین یک دگر زور آزمائی بزور باطن کریں۔ حضرت نے قبول فرمایا۔ کہ اے شیخ ارزانی اگر آپ کو گرانی نہ ہو تو مہربانی پر معافی کر کے اس دوست جانی کو فی الاصل جانی ہے دوست زبانی ونانی نہ تصور کر کے بانی مہربانی درجہ امتحانی ہو جیئے۔ انھوں نے سن کر یہ لمبی تانی کہ ازراہ معافی و ہمدانی روبرو اس ثانی مثانہ سبع المثانی کے بشکل کبک کو ہستانی ہو کر اڑے اور حضرت حسین بھی ہمشکل شہباز صاحب پرواز ہو کر اس کے پیچھے اڑے۔۔۔ فرمایا کہ اے شیخ ارزانی

مَجھکو لحاظ حضرت قطب ربانی محبوب سبحانی شیر یزدانی حضرت بہلول نورانی ثانی پیر گیلانی در میان ہے اگر تو پیر بھائی نہ ہوتا تو ابھی تخت الشری کو پہنچ جاتا" (۱۲)

دغسی یو بل معتبر او تاریخی شخصیت شیخ محمود المعروف محمد پیر د حضرت شاہ بہلول رح د خاص الخاص مرید او د ارزانی خوبشکی رح د خور دوست او پیر بھائی حضرت شاہ حسین ۱۰۰۸ - ۹۴۵ ہ مرید او محبوب مادھو لال حسین پہ بابلہ یو مفصل منظوم کلام پہ فارسی کسبی لیکلے دے چي د شاہ ارزانی زمانی تہ ہم نزدی دے او د مادھو لال حسین نیاز مند او ہم عصر دے ۔ ہغہ پہ دے کتاب کسبی بلھا د سترگو لیدلی واقیعات بیان کری چي ورسرہ د ارزانی رح او د دوی د مرشد او ملگرو نہ یواخی کرامات خرگندپری بلکی روحانی مقامات ترے ہم معلومپری ۔ اوس د دے کتاب د لیکوال د کور کلی او پیدائش پہ بابلہ د دوی د خپلی خلی دہ خبری رانقل کوو چي د کتاب پہ موضوع ، تاریخ او اہمیت پوہہ شوو ۔

" میرا وطن سر زمین لاہور ہے اور میری پیدائش بھی لاہور میں ہوئی۔ میرے ماں باپ بھی لاہور کے ہیں۔ وہ اللہ کے فضل و کرم سے وفات پاچکے ہیں جب میں دنیا میں پیدا ہوا تو ۱۰۰۸ ہجری تھا۔ ماہ جمادی الثانی دن جمعرات کا اور وقت صبح کا اور ۱۱ تاریخ تھی۔۔۔ جب حسین سے مجھے ارشاد ہے تو دل میرا بند دنیا سے آزاد ہے۔ اس کتاب میں جو کچھ لکھتا ہوں حسین کے حالات ہیں، جس قدر مجھ کو ان کے حالات بزرگی سے آگاہی ہے یا کہ واقفیت ہے اس قدر میں لکھتا ہوں اس میں کوئی کم و بیش نہیں ہیں اور جو کچھ میں جانتا ہوں شرح کے ساتھ بیان کرتا ہوں اور جو کچھ میں نے سنا ہے کسی سے اس میں کوئی دم نہیں مارتا تاکہ لوگ جو موجود ہیں اور آئندہ پیدا ہونے والے اس کتاب مبارک کو دیکھ لیں۔ (۱۳)

د شاغلی لیکوال د بیان نہ خو دا یقینی شوہ چي د ارزانی رح د وفات ۱۰۲۸ ہ نہ ۲۰ کالہ ورندي دوی دنیا تہ راغلی او د کتاب لیکلو پہ لیکسبی ئی ہم د صدق او

امانتداری نہ کار اغستے دے۔ اوس مخکبھی گورو چپ دا کتاب
کلہ تصنیف شوے خُکھہ چپ دا لوستل ہم ضروری دی۔

"اس کتاب کا نام اہل صفا کے نزدیک مبارک ہوا حقیقت
الفقراء جس سال میں نے اس کتاب کو لکھا ہے ۱۰۷۱ ہجری
تھاسال تاریخ اس کی اس مصرعے سے نکلتی ہے۔ وحوال ایات
کا ملات حسین، و اس مصرعے سے جو سال برآمد ہوتا ہے وہ
۱۰۷۲ ھ ہے ماہ شوال اور جمعہ کا دن تھا تاریخ تیرویں
تھی۔" (۱۴)

دغسی دا کتاب د حیدر اباد دکن مولوی سید احمد شاہ
چپ پہ ۱۹۲۳ء کبھی لارہور تہ راغلے و ترجمہ کئے او ہغوی
تہ دا محطوطہ گدی نشین دربار حضرت شاہ حسین ورکری وہ۔
د دربار حضرت شاہ حسین گدی نشین محترم مبارک علی
شاہ ہم د کتاب ورکولو پہ ارہ خپلو خبرو کبھی وائی۔

"با اتفاق زمانہ مولانا مولوی سید احمد صاحب جو کہ بدحیدر اباد دکن کے متوطن ہے
بطریق سیر و سیاحت یکم جنوری ۱۹۲۳ کو یہاں وارد وقت ہو کر دربار فیض اثار حضرت
مقبول الدارین مقصود العینی سخی داتا شاہ حسین سے سعادت اندوز ہوئے۔ دوسرے روز
یعنی دو جنوری ۱۹۲۳ کی صبح میں حسب منشاء کتاب مستطاب سوانحہ عمری مقبول الدارین
حضرت شاہ حسین کی جو زمانہ قدیم کا ایک قلمی نسخہ ہے اور زبان فارسی میں منظوم اور موسوم
بہ حقیقت الفقراء ہے ترجمہ کے لیے میں نے شاہ صاحب موصوف کو پیش کی۔" (۱۵)

پہ یوہ بلہ قلمی نسخہ نعمت ارزاں کبھی چپ د دربار
شاہ ارزانی د گدی نشین او خلیفہ حضرت شاہ غلام نجف رح
ملفوظات دی او د ہغہ مرید عبدالرزاق لیکلی دی د ارزانی
رح پہ بابہ پکبھی دا بیان درج دے۔

"حضرت موصوف نے جب قدم انغوش مادر مہربان سے اٹھایا تو اول واسطہ حصول
علم فرائض کے خدمت اوساتد میں بہرہ اندوز ہوئے۔ جب میدان شریعت کو طے فرما کر
دریائے معرفت میں بہ دستگیری پیر روشن ضمیر حضرت شاہ بہلول دریائی قدس سرہ کی غواٹی

فرمائی اور دامن مراد گوہر نایاب ولایت سے مالا مال ہوا تب کمال فرحت سے عالم محویت ایسا
طاری ہوا کہ بارہ برس تک ملک ترکستان و کوہستان عراق و صحرائی عجم و خراسان میں بحالت
مجزوبی تماشائے قدرت الہی کرتے رہے۔ (۱۶)

د پتنہ پہ خوا و شا کبھی د ارزانی رح د بزرگی قیسی د
عام و خاص پہ خله دي او د پیر دمیریا صاحب د ارزانی رح
د حقلہ احباب زیاتوالی پہ بابلہ فکر مند کیدل او د
ارزانی کرامات ہم پہ دي کتاب کبھی خانلہ یو خوندور باب
دے۔ د حقیقت الفقراء تر مخہ د ارزانی رح کرامات او د
شرح و توحید د پابندی تذکری پہ لاهور کبھی ہم ڊیری مشہوری
دي او دغسی حضرت شاہ غلام نجف رح پہ ملفوظاتو کبھی ہم د
دوي مختلف کرامات او مقامات یاد کرے شوي۔ بل اصل خبرہ
دولس کالہ د ارزانی رح ریاضت او د حق لتون لپارہ د دوي
کوششونہ خہ ہسی چاری نہ دي۔ دا پہ خان لوبی کول دي او
بیا د معرفت او د عشق د لاری پہ رو گودر پہ عطاء د حق
تعالی پوهیدل دي۔ شکاری داسی چي اخوند درويزہ رح د
ارزانی رح د قلم پہ زور پوهہ شوے دے کوم چي د خصوصی
انعام سرہ د دوي د پرلہ پسی زیار او ریاضت ثمر دے او د
دوي د کتابونو پہ خاص توگہ دیوان مطالعہ ئی پہ زور زیر
کری دہ او چي د علم تصوف او معرفت باریکی نقطی، اسرار
ئی تر نظرہ شوي نو خکہ ئی د خیرالبیان پہ لیک کبھی د
دوي د لاس لرلو ذکر کرے دے۔ پہ دي حقلہ نور تفصیل بہ
وروستو بیانوو۔ د ہند لیکوال وائی چي د دنیا مختلف
ملکونو تہ ارزانی رح خپل ۳۶۰ خلیفگان لیبرلی دي چي پکبھی
پاکستان، ہند، افغانستان او بنگلہ دیش پہ خصوصی توگہ
شامل دي او عبدالله شاہ کرمانی پہ بنگال کبھی د دوي خلیفہ
مجاز دے۔ دغسی ارزانی رح د قران، حدیث فقہ و تفسیر
لپارہ د یوي مدرسہ مدرسہ الہی بنیاد ہم ای بنودے دے
پہ سفینہ کریم اللہ کبھی حضرت شاہ کریم اللہ ۱۱۷۸ ھ لیکي۔

"اس مدرسے میں خود آفتاب شریعت جلالین شریف و

اشارات اور احادیث کا درس دیا کرتے تھے" (۱۷)

دغسی یوہ بلہ واقعہ ہم د ارزانی رح د شخصیت او د
مقام او مرتبی گواہی ورکوي۔ واقعہ داسی دہ چي د سلطان
الہند حضرت خواجہ غریب نواز معین الدین چشتی رح پہ

درگاه اجمیر شریف کبھی به فقیرانو او میلمنو ته مختلف مسائل د میلستیا، ترکیب او انتظام په خواله ورمخي ته وو. په دغه لړ کبھی سلطان الہند خواجه غریب نواز چشتي اجمیری بیا ارزانی رح ته سپار بساتنه په رموز او اشارت کړي وه چې دا د نظم نشتوالے لري کړي. دوي د هغي حل داسي راویستلو.

" بضرورت بذات خاص وہاں کی سرگروہی اختیار فرمائی اور شاہ بوڑھن دیوان سہسرامی قدس سرہ کو خدمت بھندارگی پر مامور کر فرمایا اور اس طرح فقراء میں سے نقیب اور کسی کو کچھ مقرر کر کے بندوبست فرمایا۔ اب علی قدر مراتب ہر کوئی اسی قاعدہ پر ہوتا آتا ہے بلکہ تمام ہندوستان میں جھان جھان استانہ اولیاء اللہ و بزرگان دین کی درگاہ کہ جھان میلہ اور اجماع جماعت فقراء ہوتا ہے وہاں یہ قاعدہ سرگروہی و نقابت و بھندارگی جاری ہے۔" (۱۸)

خبري ډيري دي او ټولي د ليكلو وړ دي خو د طوالت له يري او د اردو حواله جات چې پښتو مقاله کبھی هسي نه د بد رنگی سبب وگرځي بس خپلي اصل مدعا او د مطلب خبري ته راگرځوو. زما د لیر علم او معلوماتو مطابق زمونږ سره په پښتو ادب او تاریخ کبھی یواځي دوه حوالی یا تذکري داسي شته چې پکبھی ارزانی رح ته د بایزید انصاري المعروف پیر روښان مرید وئیلے شوے. یوه په حالنامه کبھی چې د روښاني تحریک خپله تذکره، تاریخ او شهادت دے او بله د اخوند درويزه رح چې د دغي تحریک په سختو مخالفینو کبھی تر ټولو وړاندي دے او خارجي شهادت دے. دلته اول د علي محمد مخلص وینا رانقل کوو او بیا د اخوند درويزه رح او پس د دغي نه به مخ په وړاندي ځوو.

" خلیفه مودود ترین او ملا ارزانی د هندوستان نه راغلل او د پیر دستگیر مریدان شول او د برخی خاوندان شول. دواړو کتابونه لیکلي دي. د مودود ترین یو کتاب، مقصود الطالبین، ډیر مشهور کتاب دے. ارزانی په پښتو کبھی هم یو دیوان لیکلے دے او په هغي کبھی ئي ډيري ئي ربايعاني

هم ليکلي دي او د هغه مرات المحققين د
فارسي يو خوندور کتاب دے" (۱۹)

اوس د اخوند درويزه رائے راخلو چي دوي د ارزانی رح
د علمیت او شخصیت په بابله څه وائي.

"و ارزانی چون شاعر تیز فهم و فصیح زیان بود در انواع
ضلالت و بدعت شعر افغاني و فارسي و هندي و عربي بیان کرده و در
اتمام کتاب این لعین موافقت نموده" (۲۰)

ترجمه - ارزانی چونکي يو تیز فهم او فصیح زبانه شاعر
ؤ . په افغاني , فارسي , هندي او عربي ژبه ئي قسمه قسم د
گمراهی او بدعت شعرونه وئيلي دي او د دي لعین (پير
روشان) د کتاب خیرالبیان په تکمیل کښي ئي ورسره موافقت
کړے دے .

دغسي حالنامه هند ته د ارزانی رح بیرته د ستنیدو
یا لیرو ذکر هم کوي .

"پير د ستگیر د هندوستان طرف ته پير
ارزانی اولیرو چي د خدائے مخلوق د توحید
د علم او د ذات د معرفت نه خبر کړي او د
خپل دین دغه وظیفه تر سره کړي او خلقو
ته نیغه لاره په گوته کړي . (۲۱)

خو دي تر ته اخوند درويزه رح په يو مختلف نظر گوري
په کوم به چي وروستو پخپله موقع بحث کوو چي دا بیان
څومره حقیقت لري . اخوند درويزه ليکي .

"بعد از ان كه پير تاريك راه زنی
و مسلمان كشی پیشه گرفته ارزانی از
وجدا شده باز بهند رفته" (۲۲)

ترجمه - د دي نه پس چي پير تاريك شوکي کول او د
مسلمان وژنه پیشه وگرځوله نو ارزانی تري جلا شو او
بیرته هند ته ستون شو .

د دي برنو اقتباسونو او بیانونو نه علاوه زمونږ سره
بل یو د ذکر او غور ور د ارزانی رح د دیوان داخلي شهادت
کیدے شي چي هغه د ټولو نه معتبر او اعلي ثبوت او حرف
آخر گرځیدے شي چي دوي پخپله دا قضیه ختمه کړي او پته

تري ولگي چي د دوي نسبت څه ده او د چا صاحب د نظر لاندې ده. او که داسې نه وي نو بيا به د تحقيق اصول تر مخه په دغه پورته ذکر شوو کتابونو، اقتباسونو او بيانات کښې تر حقيقت رسيدو له غور فکر کول وي. اول راځو د ارزاني خويشکي کليات يعني شاعري پلوه نو دا يو صداقت ده چي د ارزاني په کلام کښې چرته هم د بايزيد روښان ذکر نشته. دوي په کليات کښې د مختلف اصحاب کرام او ديني شخصياتو بشمول د بايزيد بسطامي څو ځل، د منصور حلاج، د فرید الدين عطار د منتطق الطير، يزيد، شاه برهنه او د کتابونو سره د ډير علم او فن پشمول د طريقت په سنجيده او مشکلو چارو خبري کوي خو چرته د بايزيد روښان نامه قدرې نا اخلې. د نفسياتو تر مخه داسې ممکن نه ده چي د چا مريد په دومره لويه مرتبه او مقام فائز وي بيا شاعر ادیب، عالم او صاحب ارادت و ارشاد وي او هغه د خپل مرشد ذکر ونه کړي ځکه چي د حق تعالی انعام او عطاء په طريقت کښې د شيخ يا مرشد په زريعه وي چي مرشد کامل وي او اکمل وي او مريد با ادب وي نو خپل مراد به ضرور مومي. مرشد چي کامل وي نو تلاميذ قدم په قدم د هغه رهنمائي او مشوري و تربيت ته محتاج وي او شيخ هم د مريد استعداد او مقام تر مخه د هغه نه څه نه پتوي او د مريد تربيت کوي. ځکه هر مريد د خپل مرشد د کرامات، علم او قلبي وارداتو پشمول د هغوي د اخلاقو او سخا په قيصو نه ميريږي. نو څنگه ارزاني رح د بايزيد روښان نامه نه اخلې؟ استاد محترم داکتر پرويز مهجور د کليات په مقدمه کښې د ارزاني رح دا يو شعر يادوي چي بس په دي يو شعر کښې ارزاني رح د خپل پير بايزيد انصاري يعني پير روښان ذکر کوي خو په اصل کښې د استاد محترم پام دي پلوه نه دي راگرځيدلې چي دا څه وائي.

" د الف دغه بازي ده
 له منصوره له بايزيده
 له هر چا محيط همان ده
 له بايزيده تر
 بايزيده " (۲۳)

دراصل ارزاني رح په خپل کلام کښې يو ځل نه په څو واري د بايزيد نامه اخلې خو د دي نه مراد بايزيد روښان نه بلکي سلطان العارفين بايزيد بسطامي ده. "ځکه چي د

يادوي او د ارزانی رح په کلیات کښي په دي ذکر او د حالنامي بيان تر مخه محققين دوي د پير روشان مقلد او تلاميد يادوي. دلته اوس دري پوښتني رامخي ته کيږي يوه دا چي ايا د چا د طريقه کار يا د قلم نه متاثره کيدل د استاذي او شاگردۍ يا مريدۍ تعلق او ثبوت گرځي؟ يقيني ده چي بالکل نه. دويمه دا چي د ارزانی رح کلیات، علم يا روحاني مقام او استعداد ته چي اوگورو او د اخوند درويزه خبره مخي ته کيدو نو دا هم ممکن ده چي دا اصل طريقه او مقامات يا مراتب د ارزانی رح يا د حضرت شاه بهلول رح وي. دريمه دا چي دا دومره لويه او نا آشنا خبره نه ده ځکه چي په طريقه کښي نزدي د ټولو سلسلو او په خاص توگه په قادريه قلندريه کښي دا ورومبي څلور مقامات هم دغسي دي څنگه چي د بايزيد او ارزانی رح په ليکونو کښي دي. په دي حقله د قادريه قلندريه سلسلي د مشهور او لوئي صوفي په تعليمات معروف به تعليم غوثيه کتاب کښي دا عبارت اوگوري.

"عرش الهی کے یہ چار سیڑیاں ہیں جو نہایت بلند اور دشوار گزار ہیں۔ اول شریعت دوم طریقت۔ سوم حقیقت۔ چہارم معرفت۔ جو پہلی سیڑی یعنی شریعت سے لغزش کھا کر گرے گا تو جہنم میں پہنچے گا۔ اس کے محافظ اور طریق موسیٰ الی المطلوب کے راہ نما علمائے دین متین ہیں جو با عمل و با اخلاص ہوں۔ اور باقی تین سیڑیوں کا محافظ پیر کامل ہے جو طالب صادق کو اس قنطرہ خوفناک سے بہ حفاظت تمام سلامت لے جا کر عرش بریں عرفان پر پہنچا دیتا ہے۔" (۲۷)

دغسي په قادريه قلندريه سلسله کښي د وحدت او وصلت مقامات او تصور هم شته. لوئي صوفي او د نړۍ تر ټولو ستر شاعر مولانا رومي رح پخپل يو شعر کښي د فرید الدین عطارد په بابله فرمائي چي هغه د سير و سلوک د ۷ وادو نه تير شو او زه له اوس د يوي کوخي په سر ولاړ يم.

" هفت شهر عشق را عطا

گشت

ما هنوز اند رخم يك

کوچه / يم " ۲۸

يعني فريد الدين عطار د په منطق الطير كښي ۷ مقامات بيان كړي چې هغه هر مقام ته ودادي وائي چې پكښي طلب، عشق، معرفت، استغنا، توحيد، حيرت او د فنا وادي شاملې دي. دا فنا اخري مقام د كوم ته چې ځيني صوفياء كرام فنا في الله وائي او كوم چې ټول سكونت د دغسي د ارزاني رح په مقاماتو يا مراتبو كښي هم سكونت اخري مقام د د. په دي كښي هيڅ شك نشته چې ارزاني رح نه يواځي منطق الطير سم لوستي د بلکي د دي نه متاثره هم ښكاري او پخپله شاعري كښي څو ځايه د منطق الطير ذكر كوي چې ده دا شعر پخپل من منطق الطير لوستي د د. بله دا چې يو جهان دیده او د ډيري لوستي څختن د او دا اقرار ارزاني رح پخپله هم كوي چې زما ليك د مرسلو او كاملو د كومكه د د. لکه د ۸ مقاماتو بيانولو په لړ كښي وائي.

دا سره نه سره كيري
 بي د پير له تربيدته
 لكه مور طفل وركه
 شوده سير له شريعته
 چې د تلو شي د روان
 شـ
 پر طريق له طريقته
 چې باغ شي ورڅرگند كا
 خاصه مخ له حقيقته
 د ديدن تښتن زر كاندي
 د اشنا له معرفته
 چې اشنائي كا له شاهه
 سرفراز شي له قربته
 چې منصب پري د وصال سي
 د ده توغ كا له وصلته
 چې احدي سور يكا يك شي
 مي پري نوش كا له
 وحدتـ
 چې مستي ئي شي قراره
 قرار شي له سكونته
 ارزاني په پښتو ووي
 د كاملو له ملته (۲۹)

بیا دا هم وائي چي ارزاني مراته المحققين او د پښتو يو ديوان هم ليکله دے او د هغي د معيار او طرز بيان صفتونه هم کوي. بله دا چي تر کومه مورخين د بايزيد د ژوند ورخي شپي تعينوي د هغي نه نور څو کاله يعني تر ۹۸۳ هـ حضرت شاه بهلول رحمته الله حيات دے نو د يو پير نه او چي بيا د هغه په ولايت او اکمليت کښي هيڅ شک شعبه نه وي بلکي د خپل وخت غوث يا قطب مدار وي د هغه نه يو داسي سري پسي د مرید تلل چي متنازعه وي او د ده د پير نه په هيڅ صورت بالا او د اعتقاد جوگه نه وي هم څه نامکنه خبره ده. - څلورمه دا چي حالنامه د ارزاني رح د کتاب او ديوان ذکر کوي نو په ديوان او کليات کښي خو د ۱۰۱۰ پوري اشعار موجود دي نو حالنامه څنگه د دوي د ديوان ذکر کوي؟ مطلب دا چي حالنامه د ديوان د چاپ نه ډير وروستو ليکله شوے دا څنگه او ولي ليکله شوے؟ دا ځانله تحقيق طلب ده. - اوس يو بل اهم سوال پلو راځو چي اخوند درويزه رح دا نقطه نظر لري چي ارزاني رح د بايزيد په کارونو خبر شو نو بيرته هند ته لاړ. - دا رائے د اولياء ق صور مصنف هم لري او هغه داسي.

"مرید پير تاریکی که مشهور با پير روشن است. کہتے ہیں کہ جب اس کے فساد اعتقاد پر متنبہ ہوا تو رجوع کیا (۳۳)"

دوي هم ښکاري داسي چي د اخوند درويزه يا عبدالله خويشکي قول راغستے دے خو بيا هم سوال دا رامخي ته کيږي چي رجوع ئي وکړه نو دا مقامات د طريقت که د بايزيد روشن د تلاميذيت يا اثر لاندي ليک وي او کوم چي ارزاني رح ذکر کړي څنگه په ديوان کښي پاتي شول چي هر کله شاه بهلول رح حيات دے او بايزيد د دنيا نه تلے دے؟ ... د يو پير په موجودگي کښي د بل افکار رانقل کول يا د هغي تعريف کيدے نشي ځکه دا خو قيدصه د با ادب با مراد خلقو ده. - او که رجوع ئي وکړه نو هم دا ليک پخپل کتاب يا ديوان کښي ساتل د عقل نه لري کار دے په داسي حال کښي چي په کليات يا ديوان کښي د ارزاني رح تر ۱۰۱۰ هـ پوري اشعار موجود دي. - خو حقيقت دا دے چي ارزاني رح د بايزيد روشن مرید نه دے. نور بحث مخکښي راوان دے. په اخر کښي راځو د حالنامي هغه موقف له چي هند ته د تبليغ لپاره وليږلے شو. -

" پير دستگير د هندوستان طرف ته پير
ارزانی اوليرلو چي د خدائے مخلوق د توحيد
د علم او د ذات د معرفت نه خبر کړي" (۳۴)

زما په خيال د دي بيان نه مراد هندوستان نه
موجوده پنجاب دے او د استاد محترم هم دا رائے ده . د
کليات په مقدمه کې ډاکټر مهجور صاحب خپله رائے دا سي
بيانوي .

" هند ته د ليرلو نه مراد د ده خپل
وطن قصور او خوا و شا علاقه مراديدل د ټولو
نه اغلبه بشکاري خو هغه ځايونه تري هم
مراديدے شي چرته چي د ده د قبيلي خلق اباد
وو" (۳۵)

پنجاب يا د قصور خوا و شا ته د تلو موقف هغه وخت
زور ومومي او لا قوي شي کله چي د حالنامي ليکوال موقف
او تاريخ په دي بابله هم سر اوخوري ځکه چي ارزاني رح
هند او بلخصوص پټنه ته د بايزيد روښان په وينا نه د
حضرت شاه بهلول رح د يو مريد حضرت شاه حسين لاهوري څوک
چي د ارزاني رح پير بهائي دے په واسطه د حضرت بهلول رح
په امر تلے دے چي تفصيل ئي د لوستو جوگه دے او دا په
حقيقت الفقراء کېښي ځانله يو باب دے ,, ذکر کرامت شاه
حسين مقصود العين باد شاه ارزاني فقير مريد شيخ بهلول
قدس سره کا اور بهيجنا اس کا هندوستان ,, په دي بابله
په کتاب کېښي دوه واقيعات شامل دي چي مونږ تري په مختصر
توگه دواړه رانقل کوو دغسي چي په اصل قيصه پوهه شوو او
د شاه حسين رح او ارزاني رح د نژدي تعلق اندازه هم
راته معلومه شي . ورومبني واقيعه دا ده .

" ايك فقير مرد خدا کا دوست تھا . واقف تھا محرم راز
فقر و فنا سے , تجرد تھا واحد مطلق کا اور بے تعلق تھا ما
سوائے الله کے شيخ بهلول کا مريد تھا اور اس کا طريقه توحيد
کا تھا اور اکثر حسين کے ساتھ بهي رہا کرتا تھا . راه فقر ميں
عشق والا تھا او صاحب درد تھا . اس کا نام شاه ارزاني تھا . جو
رياضت ميں لا ثانی تھا ليکن اس کی رياضت مانند حسين کے
تھی . لاہور ميں اسے کے بهي کرامات بہت مشہور ہیں جب وہ
حسين کے مجلس ميں داخل ہوتا تو حسين کے ساتھ اس کا ارادہ

برا ہو جاتا تھا۔ ہمیشہ اس کا ارادہ یہی ہوتا تھا کہ حسین کے ساتھ مقابلہ کروں کیونکہ پیر بھائی ہونے کی وجہ سے اس کے دل میں دعویٰ حسین کے امتحان لینے کا تھا۔ سچ ہے ایسا ہی دستور ہے فقراء میں کہ جب وہ فقیر ایک جگہ مل جاتے ہیں تو اپنی اپنی کرامت دکھلاتے ہیں جنگ شروع کرتے ہیں تاکہ معلوم ہو جائے کہ ان دونوں میں کون بزرگ ہے اور کہاں تک ہر ایک کا جادہ ہے۔ ایک دوسرے سے پوشیدہ ہو جاتے ہیں تاکہ معلوم ہو کہ اس کی سیر کہاں تک ہے اور ایک دوسرے کے پیچھے دوڑتے ہیں زمین و زمان میں تاکہ ایک چھپے ہوئے کو دوسرا ڈھونڈنے والا نکال لے۔" (۳۶)

یاد دی وی چی د حضرت شاہ حسین د وصال تاریخ "مست عشق ازل" ۱۰۰۸ ہجری دے او د دی دوو فقیرانو حضرت شاہ حسین رح او د ارزانی رح دا بیانونکی واقعہ د حضرت حسین د ژوند د ورخو شیوہ او پہ دی ورخو کسبی ارزانی رح پہ لاهور کسبی مقیم دے۔ ہسب پہ دہرو ہارونو او خایونو کسبی شتہ خو د حضرت شاہ حسین پہ دربار کسبی اوس ہم د ارزانی رح چلہ گاہ موجود دے۔ نورہ واقعہ داسی دے۔

"شاہ ارزانی نے کہا کہ آپ کہاں تک پرواز کریں گے اور کہاں تک آپ کا خدا کے نزدیک رتبہ ہے اور کہاں تک آپ کا کشف ہے حسین کے نزدیک بیٹھ گیا اور امتحان حسین کے لیے قمر باندھا۔ شاہ حسین نے اس پر تبسم فرمایا اچھا جاو پوشیدہ ہو جاو میری آنکھوں سے زمین اور آسمانوں میں جہاں تک تم پرواز یعنی اڑ سکتے ہو۔ شاہ ارزانی مراقبے میں بیٹھ گیا اور چھپ گیا۔ اڑان مارا جنگلوں کی طرف کوہستان میں ایک پہاڑ کی چوٹی پر جا کے ٹھہرا۔ ایک چیتا کی شکل میں بن کر چیتوں کے ساتھ۔ شاہ حسین اسی وقت اس کے پیچھے روانہ ہو گئے اور وہاں پہنچے جہاں یہ چیتا بنا ہوا بیٹھا تھا۔ حسین نے دوسری مرتبہ شاہ ارزانی سے کہا اب میں تیری آنکھوں سے پوشیدہ ہو جاتا ہوں تو مجھ کو تلاش کر۔ پس حسین پرندے کی شکل میں اڑے اور اس کی آنکھوں سے پوشیدہ ہو کر عرش معلیٰ کے اطراف میں پہنچ گئے جب شاہ ارزانی نے آپ کو ڈھونڈنا شروع

کیا ہر چند تلاش کی لیکن کوئی پتہ نہ ملا۔ آخر کار شاہ ارزانی
جستجو ئے حسین میں سست الجود ہو گیا۔" (۳۷)

وئیلی شی چی ارزانی رح د خپل پیر بھائی حسین رح
نہ دوه ځله په پر کیدو د هغه نه په دعا يو ځل هند ته د
تللو اجازت اوغو ښتو نو شاه حسين ورله اجازت ورکړو چې
لار شه چرته چې ستا طبيعت غواړي . خو بيا د خپل سيلگري
طبيعت په وجه بل چرته په سفر لارو او هند ته دغه ځل لار
نه شو . اوس دوئمه او اصل واقيعه راخلو چې کومه د
ارزانی رح هند ته د لیرو سبب گرځیدلي او د حضرت حسین
د وصال نه پس یادیري۔ د دي نه دا معلومیږي چې تر ۱۰۰۸ ه
نه څه موده پس هم ارزانی رح په لاهور کښي دے او بیا د
خپل پیر شاه بهلول رح د برزخ نه په امر د حضرت حسین په
واسطه پټنه ته تللے دے۔ واقيعه داسي ده چې کله ارزانی
رح خبر شو چې حسین رح د نیا نه سترگی پتي کړي دي نو د
هغه قبر له لار او هلته ئي هم د خپل پیر ورور سره لکه د
ژوندانه د توقو او گپ شپ د هغه په قبر خپه کیدوده او د
هغه نه ئي پوښتنه وکړه چې ایا ته اوس زما د حال نه اگاه
ئې او خپل حال هم بیان کړه چې ته څه ئي ؟۔۔

"ته زیر خاک سے حسین نے کہا۔ ایسا سخن تجھے کیا
لائق اور زیبا ہے۔ میں اب خاک سو رہا ہوں۔ اگر میں اپنے حال
سے اگاہ نہ ہوتا تو کیسے میں رمز فقیری میں کامل اور اللہ کو
پہچاننے والا ہوتا۔ جو کچھ میں نے پانا تھا پا چکا ہوں۔ جو کرنا
تھا میں کر چکا ہوں۔ میں شیر ہوں راہ خدا کا۔ یہ بات تو مجھے
یاد ہے کہ جو کوئی راہ خدا میں پورا نہ ہو وہ کیسے قبر میں
سے بات کر سکتا ہے۔ میں دلیری کے ساتھ اس قبر میں سے تجھ
سے بات کر رہا ہوں۔ تجھ کو نہیں لازم تھا کہ ایسی گستاخی
سے مجھ سے بات کرتا۔ تو میرا پیر بھائی ہے اور شیخ بہلول کا
تو مرید ہے اس لیئے تیرے اس گناہوں کو میں درگزر کرتا ہوں۔
جب مجھ میں یہ طاقت ہے تو تیری جان لے لینا مجھ کو کونسا
مشکل امر ہے۔۔ تجھ کو میرے پیر سے تربیت ہے کہ حسد کینہ
بغص سینہ میں مت رکھ۔ میں چاہتا ہوں جیسے میری عزت ہے
ویسے ہی تیری بھی عزت ہو۔ اور پیر کا سلسلہ ہمیشہ قائم رہے
اور اس سلسلے کو تو ہمیشہ قائم رکھے۔ لیکن میں چاہتا ہوں کہ
میرے اور تیرے درمیان میں ایک پردہ ہو جائے۔ تجھ کو میں

شرمندہ نہیں کرنا چاہتا اور اس ملک میں تجھے نہیں رہنے دینا چاہتا تو ملک ہندوستان کو جا اور وہاں جا کر پیر کے نام کو زندہ کرتو نے میری قبر کو غصے سے ٹھکرایا۔ اس لیے تو اس شہر سے باہر چلا جا۔ تیرا مطلب ہند میں برائے گا۔ تیرا مرجع ملک ہندوستان ہے اور تیری خواب گاہ یعنی مزار شہر پٹنہ میں ہوگا۔ ہندوستان میں تو پیر کامل ہو جائے گا اور لوگ تیرے مرید ہونگے۔ تو پیر ہو جائے گا اور اہل پٹنہ تیرے مرید ہو جائیں گے" (۳۷)

وئیلی شی چی ہر کلہ ارزانی رح د حضرت حسین رح دا خبری واوریدی نو فکرمند شو او د حسین رح د زرہ نہ قدردان شو۔ اوس د ارزانی رح ہند تہ د روانیدو پہ بابلہ دا اخری کرشی ہم ولولی چی حقیقت لا پہ پورا اب وتاب رامخی تہ شی ۔

"اتفاق سے شاہ حسین ایک رات بادشاہ اکبر کے خواب میں دکھائی دیئے اور جو کچھ کہ بھید پوشیدہ تھا شاہ اکبر سے ظاہر کیا گیا اور شاہ ارزانی کی تمام تر حقیقت بیان کی گئی۔ کہ میں شاہ ارزانی کو پیر کے حکم سے کہہ رہا ہوں لیکن وہ نہیں مانتا کہ وہ یہاں سے ہندوستان چلا جائے اور ہندوستان کی طرف متوجہ ہو۔ کیونکہ تقدیر الہی کی طرف سے اس کے لیے یہی ارشاد ہے کہ وہ شہر پٹنہ جائے اس نے میرے اس اشارے کو نہیں مانا اور نہ وہ یہاں مر جاتا ہے میرے استانے کے دروازے پر پڑا ہے۔ اب تجھ کو چاہیے کہ اس کو ہندوستان بھیج دیا جائے۔ حکم دیا بادشاہ وقت نے کہ گور حسین پر ایک فقیر۔ اس کا امتحان لینا چاہتے ہیں وہ بہت نامقید اور رند ہے۔ حکم دیا کہ وہ فوراً ملک ہندوستان چلا جائے۔ نہیں تو شاہی غضب سے وہ شہر بدر کر دیا جائے گا۔ شاہ ارزانی یہ شاہی حکم سن کر پشیمان ہو گیا اور اقرار کر لیا نادانی کا کہ بیشک حسین عارف کامل ہے۔ حسین کے استانے کو بوسہ دیا۔ لاہور سے پہنچ گیا اپنے دوستوں کے ساتھ ہندوستان اور وہاں اس کا مقصد حاصل ہوا۔ اب ہندوستان میں اس کا نام شاہ ارزانی ہے۔ شاہ حسین سے رخصت حاصل کیا ہوا فقیر اس وقت پٹنہ میں پیر کامل ہے خاک پٹنہ میں سویا ہوا خوش حال ہے۔" (۳۸)

د دي برني اقتباس نه پس هيڅ څه جواز نه جوړيږي چي د ارزاني رح د مرشد په بابله كوم شك وكړو يا لا وضاحت وكړو خو د مروج اصولو تر مخه مجبور يو چي خپل وروسته نقطه نظر وړاندي كړو او د دي ليك نتيجه لوستونكو ته لا اسانه كړو . د دومره وضاحتونو او تاريخي حوالو نه په مثال د اظهر من الشمس شوه چي ارزاني رح د بايزيد نه د حضرت شاه بهلول رحمة الله مريد او خليفه مجاز د او د برزخ نه د دوي په حكم هندوستان پټنه ته تللې دے . د بايزيد سره ئي څه تعلق ؤ نو مونږ په خپل ليك كښي ورومبه لوستي وو چي دوي لكه د خپل پير و مرشد د اسفار او سيلگرۍ ډير شوق لرلو او د ډير رياضت او تلاش حق په سلسله كښي لكه د خپل مرشد تر هر حده تللې دے . دا سي كيدي شي چي د خپل سفر په دوران د حق لټون په تلاش كښي د بايزيد روښان خواته د دعا يا ملاقات لپاره حاضر شوه وي او د خپل علم او عرفاني تجربې په بنياد د روښان زړه ته پريوتې وي او د ليك لوست په بابله بقول د اخوند درويزه د هغه پكار راغله وي . مرزا حكيم بدخشان ، د قندهار حاكم او اكبر بادشاه ته ليږي كتابونه كيدي شي هم د ارزاني رح تحرير وي يا اكثر داسي هم كيږي چي د خپل پير نه علاوه مريد هسي يو صاحب حال له د هغه د شهرت او تبرك يا احترام په توگه هم ملاقات له ورشي او دعا تري واخلي چي احتراماً بيعت ورته هم وائي . بله داسي هم ممكن ده چي د هندوستان د نورو علماء او صوفياء بشمول چي پكښي مجدد الف ثاني هم پيش پيش ؤ د اكبرخلاف فتوه وركړي وه او ارزاني رح هم د بايزيد روښان خواته د اكبر باچا خلاف د جهاد په غږ ورغله وي او په دغه جدوجهد كښي ئي خپله برخه اچولي وي د يو عام وگړي يا د يو عالم او فاضل په حيث او دا موقف د خانقاه منتظمين او محقيقين هم لري په ،جلوه ارزاني ،كښي چي د اكبر باچا په ضد د پير روښان ملاتړ له د خپلو جانثارو سره تللې ؤ او په دغې ملاتړ دا تحريك لا گړندۍ شوه ؤ . دا هم وئېلې شي چي پخپله حضرت شاه بهلول رح ليږلې وي خو داسي امكانات ډير ممكن نه دي . ځكه چي تصوف ځانله يوه لاره او اصول لري د بد نيتي ، نفرت او كركي په كښي سوال هم نه پيدا كيږي گيني د خواجه غريب نواز درگاه او د تاريخ مطالعه دي وكړي شي . د عشاق مسلك مينه او مقصد د حق تعالي قرب او رضا ده او په دي صاحب حال خبر دي نه چي مصنوعي او بازاری خلق . د هند

خيني ليکوال دا رائے لري خو يو هغوي په پښتو لوستلو نه پوهيري بل د دي ځائے د خلقو خلو او خبرو ته هم گوري . د شاهجان لخوا د ارزاني رح مزار جوړول ، د مغل بادشاهانو د ارزاني قدر کول يا د شاه حسين رح د اکبر فتوحات او په خاص توگه د دکن جنگ لپاره دعا کول او بيا په خص توگه دغه پورته ذکر واقيعه هند ته د ارزاني رح د بايزيد په خله د تللو په بابله د هغه هر څه ترديد کوي. يوه بله مهمه خبره دا ده چي ارزاني رح پخپل ديوان کښي څو ځايه د کامل ذکر کوي او بغير د پير کامل نه د طريقت د لاري وهل بيخي هسي خواري گني يعني چي پير نه وي نو معرفت او وړاندي تگ ناممکن يادوي کوم چي بذات خود د روښان د مسلك او طريقي ترديد د ځکه چي د بايزيد روښان خو پير نه ؤ. په طريقت کښي داسي نشي کيدے . بغير د مرشد نه په دي لاره د قدم اغستو سوال هم نه پيدا کيږي، هغه بس په دنيا کښي يو بشر حافي رح ؤ چي خپي ابله ؤ خو واصل ؤ . دا اقرار او اعتراف ارزاني رح د ۸ مقاماتو بيانولو نه وړاندي لا په زورور انداز داسي کوي.

"هو ئي مونځ به دي ونشي
بي کامل پيره اما مه
دا خبره د خاصانو
پوشيده وينه له عامه

په غفلت کښي به گرم شي
په څلور واړه مذهبونه
له مولا اشنائی نشي
بي کامله رهنمونه "

(۳۹)

مونږ وړاندي ذکر کړے چي د ارزاني رح اصل زياتره او اهم کتابونه په خاص توگه د دوي سفر نامه چي يو ضحيم کتاب دے په هند کښي دے تر څو چي هغه رامخي ته نشي نو مونږ د دي اوسنو دلائلو او ثبوتونو په بناء په هيڅ صورت ارزاني رح د بايزيد روښان مريد نشو يادولے . په ديوان کښي يو ځايه نيم د پير ميان ذکر شته خو دا راته د کتابت غلطي يا د پښتو لهجې سبب ښکاري اصل لفظ پير مغان دے چي په فارسي شاعري او د اردو په کلا سک کښي ډېر مستعمل دے

او معني ٿي مے فروش او ساقی یادپري . خبري ڊيري دي خو
هغه د غني خان خبره هسي نه چي پشتانه مي په سر ڪري
لرگے مات . . نور بيا انشاء الله

.....

.....

حوالی

- ۱- خویشکی ارزانی د ارزانی خویشکی کلیات ، پښتو اکیڈمی، پښتو یونیورسٹی، ۲۰۰۵ ، ص ۲۶۲-۳۵۶
- ۲- <https://adbimiras.com/nemat-e-arzaan-aik-mukhtasar-jayeza-by-sheeba-kausar>
- ۳- ظفر بہادر شاہ کاکاخیل، پښتانه د تاریخ پہ رڼا کښی، یونیورسٹی بک ایجنسی ، حیر بازار پښتور، ۲۰۰۶، ص ۱۰۶۳
- ۴- مہجور، ډاکټر پرویز مہجور خویشکی، مقدمه د ارزانی خویشکی کلیات، پښتو اکیڈمی ، پښتور یونیورسٹی، ۲۰۰۵، ص ۵۹
- ۵- ارزان شاهی، نظیر احمد خان، فاتح، مفتاح الدین محمد، خانقاہ دیوان شاہ ارزانی قدس سرہ پتہ ایک تعارف، مکتبه ارزانی، خانقاہ حضرت دیوان شاہ ارزانی پتہ، ۲۰۰۳، ص ۴
- ۶- <https://magazine.mohaddis.com/home/articledetail/2578>
- ۷- چشتی نور احمد ، تحقیقات چشتی، الفیصل ناشران و تاجر ان کتب، لاهور ، جنوری ، ۲۰۱۴، ص ۳۰۹-۳۱۰
- ۸- مولوی ، سید احمد ، ترجمہ حقیقت الفقراء، مقصود پبلشرز ، لاهور ، ۲۰۰۷، ص ۴۶
- ۹- ارزان شاهی، نظیر احمد خان، فاتح، مفتاح الدین محمد، ماخوذ خانقاہ حضرت شاہ ارزانی قدس سرہ پتہ ایک تعارف، مکتبه ارزانی، پتہ، ۲۰۰۳، ص ۱۳، ۱۴
- ۱۰- سید ، قادری شاہ غلام نجف ، مقدمه نعمت ارزان، خانقاہ حضرت دیوان شاہ ارزانی ، پتہ، ۲۰۲۱، ص ۹
- ۱۱- ډاکټر سید ، شاہ حسین احمد ، جلوہ ارزانی ، خانقاہ حضرت دیوان شاہ ارزانی ، پتہ، ۲۰۱۵، ص ۱۶، ۱۷
- ۱۲- چشتی نور احمد ، تحقیقات چشتی، الفیصل ناشران و تاجر ان کتب، لاهور ، جنوری ، ۲۰۱۴، ص ۳۳۹
- ۱۳- مولوی ، سید احمد، ترجمہ حقیقت الفقراء، مقصود پبلشرز ، لاهور ، ۲۰۰۷، ص ۱۴ ، ۱۵
- ۱۴- مولوی ، سید احمد، ترجمہ حقیقت الفقراء ، مقصود پبلشرز، لاهور ، ۲۰۰۷، ص ۱۶
- ۱۵- مبارک علی شاہ ، مولوی ، سید احمد، ترجمہ حقیقت الفقراء ، مقصود پبلشرز، لاهور ، ۲۰۰۷، ص ۱۳۲
- ۱۶- قادری ، سید شاہ غلام نجف ، نعمت ارزان، خانقاہ حضرت دیوان شاہ ارزانی، پتہ، ۲۰۲۱، ص ۲۱
- ۱۷- ډاکټر سید ، شاہ حسین احمد ، جلوہ ارزانی ، خانقاہ حضرت دیوان شاہ ارزانی ، پتہ، ۲۰۱۵، ص ۱۶
- ۱۸- قادری، سید شاہ غلام نجف ، نعمت ارزان ، خانقاہ حضرت دیوان شاہ ارزانی قدس سرہ پتہ ایک تعارف، مکتبه ارزانی ، پتہ، ۲۰۲۱، ص ۲۷
- ۱۹- مخلص علی محمد ، حالنامہ، ترجمہ ډاکټر عبدالقدوس عاصم، پښتو اکیڈمی ، پښتور یونیورسٹی، ۲۰۱۹، ص ۳۹۸

- ۲۰ - مہجور ، خویشکے ، ڈاکٹر پرویز مہجور ، مقدمہ د ارزانی خویشکی کلیات، پنتو اکیڈمی
، پینور یونیورسٹی، ۲۰۰۵، ص ۷۴
- ۲۱ - مخلص ، علی محمد، ترجمہ ڈاکٹر عبدالقدوس عاصم ، حالنامہ، پنتو اکیڈمی، پینور
یونیورسٹی، ۲۰۱۹، ص ۵۰۷
- ۲۲ - مہجور ، خویشکے ، ڈاکٹر پرویز مہجور ، مقدمہ د ارزانی خویشکی کلیات، پنتو اکیڈمی
، پینور یونیورسٹی، ۲۰۰۵، ص ۷۳
- ۲۳ - ارزانی ، خویشکے ارزانی، د ارزانی خویشکی کلیات، پنتو اکیڈمی ، پینور یونیورسٹی،
۲۰۰۵، ص ۸۱۲
- ۲۴ - ڈاکٹر ضیاء، ضیاءالرحمان ، د ارزانی خویشکی د قادریہ قلندریہ نسبت تحقیقی او تنقیدی
جائزہ، پنتو جرنل پنتو اکیڈمی تہ چاپ لپارہ لیرلی شوی۔
- ۲۵ - ارزانی ، خویشکے ارزانی، د ارزانی خویشکی کلیات، پنتو اکیڈمی ، پینور یونیورسٹی،
۲۰۰۵، ص ۳۰۶
- ۲۶ - ارزانی ، خویشکے ارزانی، د ارزانی خویشکی کلیات، پنتو اکیڈمی ، پینور یونیورسٹی،
۲۰۰۵، ص ۳۸۰، ۴۰۴
- ۲۷ - قلندر قادری، سید شاہ گل حسن، تعلیم گوئیہ، نفیس اکیڈمی ، لاہور، ۱۹۷۶، ص ۴۴
- ۲۸ - <https://www.mirrat.com/article/30/686>
- ۲۹ - ارزانی ، خویشکے ارزانی، د ارزانی خویشکی کلیات، پنتو اکیڈمی ، پینور
یونیورسٹی، ۲۰۰۵، ص ۲۳۶
- ۳۰ - [https://m.facebook.com/Marziyan110/photos/a.
/11258431021168577/1318303688514643](https://m.facebook.com/Marziyan110/photos/a.11258431021168577/1318303688514643)
- ۳۱ - مخلص علی محمد ، حالنامہ، ترجمہ ڈاکٹر عبدالقدوس عاصم، پنتو اکیڈمی ، پینور
یونیورسٹی، ۲۰۱۹، ص ۳۹۸
- ۳۲ - ارزانی ، خویشکے ارزانی، د ارزانی خویشکی کلیات، پنتو اکیڈمی ، پینور یونیورسٹی،
۲۰۰۵، ص ۳۷۶
- ۳۳ - خان بہادر، مولوی محمد شفیع ، اولیایے قصور ، جیلانی پرنٹنگ پریس ، لاہور ،
۱۹۷۲، ص ۵۶
- ۳۴ - مخلص ، علی محمد، ترجمہ ڈاکٹر عبدالقدوس عاصم ، حالنامہ، پنتو اکیڈمی، پینور
یونیورسٹی، ۲۰۱۹، ص ۵۰۷
- ۳۵ - مہجور ، خویشکے ، ڈاکٹر پرویز مہجور ، مقدمہ د ارزانی خویشکی کلیات، پنتو اکیڈمی
، پینور یونیورسٹی، ۲۰۰۵، ص ۶۲
- ۳۶ - مولوی ، سید احمد، ترجمہ حقیقت الفقراء، مقصود پبلشرز ، لاہور ، ۲۰۰۷، ص ۱۰،
۱۱
- ۳۷ - مولوی ، سید احمد، ترجمہ حقیقت الفقراء، مقصود پبلشرز ، لاہور ، ۲۰۰۷، ص ۱۳،
۱۴، ۱۵
- ۳۸ - مولوی ، سید احمد، ترجمہ حقیقت الفقراء، مقصود پبلشرز ، لاہور ، ۲۰۰۷، ص ۱۵،
۱۶

۳۹ - ارزاني ، ارزاني خويشکے ، د ارزاني خويشکي کليات ، پشتو اکيڊمي ، پيښور يونيورسٽي ،
، ۲۰۰۵ ، ص ، ۳۱۲ ، ۳۲۰ ،

- 1 . Khweshky Arzani, Da arzani Khweshky Kulyat, Pokhto Academy, Pekhawar University ,2005, p 356,262
2. <https://adbimiras.com/nemat-e-arzaan-aik-mukhtasar-jayeza-by-sheeba-kausar/>
3. Kaka Khail, Bahadar Shah Zafar, Pukhtana Da Tarikh Pa Rana k, University book agency, Khybar Bazar Pekhawar,2006, p 1063
4. Mahjoor, Dr Parvaiz Mahjoor Khweshky, Muqadma Da Arzani Khweshky Kulyat, Pokhto Academy, Pekhawar University, 2005, p 59
5. Arzan Shahi, Nazeer Ahmad khan, Fateh, Miftah uddin, Khanqa Dewan Shah Arzani Quds Sirh Patna ik Taaruf, Maktaba shah Arzani, Patna, 2003, p 4
6. <https://magazine.mohaddis.com/home/articledetail/2578>
7. Chishti, Noor Muhammad, Tahqiqat Chishti, Al Faisal Nashiran Wo Tajiran Kutab, Lahore,2014, p 309,310
8. Mulvi, Syeed Ahmad, Tarjuma Haqeqat ul Fuqra, Maqsood Publishers, Lahore,2007,46
9. Arzan Shahi, Nazeer Ahmad Khan, Fateh, Miftah Uddin, Khanqa Hazrat Shah Arzani Quds Sirh Patna ik Taaruf, Maktaba Shah Arzani, Patna, 2003, 13,14
10. Qadri, Syeed Shah Ghulam Najaf, Muqadma Naimat Arzan, Khanqa Hazrat Dewan Shah Arzani, patna, 2021, p 9
11. Dr Syeed, Shah Hussain Ahmad, Jalwa Arzani, Khanqa Hazrat Shah Arzani, Patna, 2015, p 16,17
12. Chishti, Noor Muhammad, Tahqiqat Chishti, Al Faisal Nashiran Wo Tajir Kutab, Lahore, 2014, p 339
13. Molvi, Syeed Ahmad, Tarjuma Haqeqat Ul Fuqra, Maqsood Publishers, Lahore, 2007, p 14 ,15
14. Molvi, Syeed Ahmad, Tarjuma Haqeqat ul Fuqra Maqsood Publishers, Lahore, 2007, p 16
15. Mubarik Ali Shah, Molvi, Syeed Ahmad, Tarjuma Haqeqat Ul Fuqra, Maqsood Publishers, Lahore, 2007, p 132

16. Qadri, Syeed Shah Ghulam Najaf, Naimat Arzan, Khanqa Hazrat Shah Arzani, Patna, 2021, p 21
17. Dr Syeed, Shah Hussain Ahmad, Jalwa Arzani, Khanqa Hazrat Shah Arzani, Patina, 2015, p 16
18. Qadri, Syeed Shah Ghulam Najaf, Naimat Arzan, Khanqa Hazrat Shah Arzani, Patna, 2021, p 27
19. Mukhlis, Ali Muhammad, Haal Nama, Tarjuma Dr Abdul Qadoos Asim, Pokhto Academy, Pekhawar University, 2019, p 398
20. Mahjoor, Khweshy, Dr Pervaiz Mahjoor, Muqadma Da Arzani Khweshky Kulyat, Pokhto Academy, Pekhawar University, 2005, p 74
21. Mukhlis, Ali Muhammad, Tarjuma Dr Abdul Qadoos Asim, Haal Nama, Pokhto Academy, Pekhawar University ,2019, p 507
22. Mahjoor, Khweshky, Dr Pervaiz Mahjoor, Muqadma Da Arzani Khweshky Kulyat, Pokhto Academy, Pekhawar University, 2005, p 73
23. Arzani, Khweshky Arzani, Da Arzani Khweshky Kulyat, Pokhto Academy, Pekhawar University, 2005, p 712
24. Dr Zia, Zia ur Rahman, Da Arzani Khweshky Da Qadria Qalandria Nisbat Tahqiqi O Tanqidi Jaiza, Pokhto Journal Unpublished.
25. Arzani, Arzani Khweshky, Da Arzani Khweshky Kulyat, Pashto Academy, Pekhawar University, 2005, p 306
26. Arzani, Khweshky Arzani, Da Arzani Khweshky Kulyat, Pashto Academy, Pekhawar University, p 380,404
27. Qalandar Qadri, Syeed Shah Gul Hussan, Talem E Ghusia, Nafees Academy, Lahore, 1976, p 44
28. <https://www.mirrat.com/article/30/686>
29. Arzani, Khweshky Arzani, Da Arzani Khweshky Kulyat, Pokhto Academy, Pekhawar University, 2005, p 236
30. <https://m.facebook.com/Marziyan110/photos/a.1258431021168577/1318303688514643/>

31. Mukhlis, Ali Muhammad, Haal Naama, Tarjuma Dr Abdul Qadoos Asim, Pokhto Academy, Pekhawar University, 2019, p 398
32. Arzani, Khweshky Arzani, Da Arzani Khweshky Kulyat, Pokhto Academy, Pekhawar University, p 376
33. Khan Bahadar, Mulvi Muhammad Shafi, Aulia Qasur, Jillani Printing Press, Lahore, 1972, p 56
34. Mukhlis, Ali Muhammad, Haal Naama, Tarjuma Dr Abdul Qadoos Asim, Pokhto Academy, Pekhawar University, p 507
35. Mahjoor, Khweshky, Dr Pervaiz Mahjoor, Muqadma Da Arzani Khweshky Kulyat, Pokhto Academy, Pekhawar University, 2005, p 62
36. Mulvi, Syeed Ahmad, Tarjuma Haqeqat UL Fuqra, Maqsood Publishers, Lahore, 2007, p 10,11
37. Mulvi, Syeed Ahmad, Tarjuma Haqeqat UI Fuqra, Maqsood Publishers, Lahore, 2007, p 13,14,15
38. Mulvi, Syeed Ahmad, Tarjuma Haqeqat UI Fuqra, Maqsood Publishers, Lahore, 2007, p 15,16
39. Arzani, Arzani Khweshky, Da Arzani Khweshky Kulyat, Pokhto Academy, Pekhawar University, 2005, p 312,320